

УДК 330.101.5

СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ ЕКОНОМІЧНОЇ СВОБОДИ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

Олег Миколайович ГОРДУНОВСЬКИЙ

д.і.н., доцент, професор кафедри економіки та управління Черкаського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»

Анотація. Розглянуто теоретичні підходи до визначення суті та ролі економічної свободи у ринковій економіці. Досліджено критерії і показники реалізації економічних свобод. Визначено та охарактеризовано внутрішні та зовнішні форми прояву економічної свободи. Проаналізовані фактори, що впливають на зміни у поглядах на роль та межі економічної свободи під впливом трансформації ринкових відносин. Розглянуто міжнародні підходи до оцінки економічної свободи національних економік. Досліджено особливості прояву економічної свободи в Україні з урахуванням впливу невизначеності ринкового середовища і високих трансакційних витрат.

Аннотация. Рассмотрены теоретические подходы к определению сущности и роли экономической свободы в рыночной экономике. Исследованы критерии и показатели реализации экономических свобод. Определены и охарактеризованы внутренние и внешние формы проявления экономической свободы. Проанализированы факторы, влияющие на изменения во взглядах на роль и пределы экономической свободы в условиях трансформации рыночных отношений. Рассмотрены международные подходы к оценке экономической свободы национальных экономик. Исследованы особенности проявления экономической свободы в Украине с учетом влияния неопределенности рыночной среды и высоких трансакционных издержек.

Ключові слова: економічна свобода, лібералізація, відповідальність, індекс економічної свободи, ринкове господарство, державне регулювання.

Ключевые слова: экономическая свобода, либерализация, ответственность, индекс экономической свободы, рыночное хозяйство, государственное регулирование.

Актуальність теми. Економічна свобода – найважливіша категорія ринкового господарства. Вона розкриває відносини між усіма господарюючими суб'єктами як автономними, незалежними у прийнятті будь-яких рішень, що є найважливішою умовою функціонування ринку. Ринкова економіка передбачає надання господарюючим суб'єктам економічної свободи, що тісно поєднується з економічною відповідальністю. В умовах змішаної економіки економічна свобода набуває модифікованих рис, оскільки реалізація її принципів стає неможливою без гнучкого державного регулювання економічного життя. Модифікація економічної свободи також пов'язана з перетворенням вільної конкуренції між товаровиробниками в недосконалу. Тому в сучасній економіці необхідним є пошук оптимальних варіантів поєднання державного регулювання і самостійності суб'єктів господарювання, механізмів досягнення рівності різних форм власності. З цієї причини дослідження економіч-

ної свободи, її сутності, форм її прояву є особливо актуальним в сучасних економічних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблем, пов'язаних з принципами саморегулювання, визначенням меж свободи, методами регулювання економіки продовжують досліджуватися в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Дослідження впливу економічної свободи на економічний розвиток здійснювали такі вчені, як Дж. Бхагваті, Дж. Гвартней, А. Ілларіонов, Д. Капас, Дж. Стем, М. Строуп, Х. Ханке, Дж. Хаан, Дж. Хекелмен, П. Цагліді та інші. Питання меж і значення економічної свободи розглядаються в працях таких вітчизняних науковців, як В. Бойко, А. Гальчинський, О. Глущенко, Н. Литвиненко, І. Маркович, Л. Хижняк та ін. Внесок зазначених авторів у пояснення багатьох явищ і процесів, характерних для вільної ринкової економіки, обґрунтування ключової ролі економічної свободи в забезпеченні зростання і добробуту населення є значним.

На наш погляд, різні сторони економічної свободи ринкових суб'єктів в умовах трансформації економіки ще недостатньо повно досліджені економічною наукою. Для забезпечення ефективного розвитку економіки України необхідним є теоретичне переосмислення суті та пошук ефективних механізмів реалізації економічної свободи.

Мета статті - визначити концептуальні підходи до формування механізму реалізації економічної свободи на сучасному етапі розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Економічна свобода - одне з фундаментальних понять ринкової економіки, що є центральним у дослідженнях прихильників неокласичних і ліберальних поглядів. Господарючі суб'єкти повинні володіти високим рівнем економічної свободи, на основі якої у них виникає можливість вільної реалізації власних економічних інтересів. Економічна сво-

бода в ринковій системі господарювання виступає як внутрішня закономірність саморозвитку суб'єктів, основа економічного розвитку країни. Однак економічна свобода тісно поєднується з економічною відповідальністю, необхідністю адаптивності та гнучкості. Свобода ніколи не буває абсолютною, оскільки обмежується впливом свобод інших суб'єктів і має підпорядковуватися прямим нормативним обмеженням з боку держави.

Експерти Міжнародних дослідницьких центрів визначають економічну свободу як відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву, розподілу і споживанню товарів і послуг, за винятком необхідного громадянам захисту та забезпечення прав приватної власності [7; 10].

Особливості прояву форм економічної свободи, суперечностей і специфіка обмежуючої ролі держави наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Форми і характеристики прояву економічної свободи

Форма економічної свободи	Особливості прояву	Прояви суперечностей	Обмеження
Свобода підприємництва	<ul style="list-style-type: none"> - Підготовка і прийняття господарських рішень; - вирішення проблеми обмеженості ресурсів; - можливість отримання доходів як результату діяльності; - формування і нарощування капіталу як основа господарської свободи; - свобода ціноутворення як оцінка цінності продукту; - вкладання інвестицій як основа забезпечення свободи в майбутньому. 	<p>Прагнення до безмежного розширення виробництва призводить до криз перевиробництва. Зростання суспільних продуктивних сил за відсутності раціонального регулювання цього процесу супроводжується виснаженням природних багатств, забрудненням навколишнього середовища.</p> <p>При низькому рівні розвитку ділової етики можливі порушення прав споживачів і працівників підприємств.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Регулювання вільної конкуренції; - забезпечення правил поведінки господарюючих суб'єктів; - податки як розподіл свободи між державою і підприємством; - стимулювання соціальної відповідальності бізнесу; - встановлення норм, правил, обмежень, квот, пільг, дозволів, виключень і т.п.
Свобода споживача	<ul style="list-style-type: none"> - Різноманітність інтересів і мотивації; - самостійний вибір типів поведінки; - можливість постановки економічних цілей. 	<p>Майнова та соціальна диференціація людей призводить до нерівності в суспільстві, виникнення соціальних конфліктів.</p>	<p>Внутрішні фактори: фізичне здоров'я, знання, психологічні чинники, наявність власності та багатства, культурні і моральні норми.</p> <p>Зовнішні фактори: економічне, політичне, соціальне, правове і культурне середовище.</p>

Таблиця 1 (продовження)

Свобода власників і постачальників ресурсів	- Право на працю, безпечні умови роботи і проживання; - захист майнових прав інвесторів; - рівний доступ всіх суб'єктів до ресурсів; - недоторканість майнових та інтелектуальних прав власності; - свобода здійснення заощаджень.	Незахищеність приватної власності (рекет, рейдерство), невиконання контрактів між приватними особами (порушення прав кредиторів, вкладників, акціонерів).	- Забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки учасників ринку; - забезпечення недоторканності приватної власності; - забезпечення єдиних, рівних, прозорих і стабільних правил господарського життя; - забезпечення виконання контрактів приватними особами.
Свобода територій (місцеве самоврядування)	Демократизація економічних і політичних відносин на рівні державного устрою країни	Нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів може спричинити загострення суперечностей всередині країни.	- Посилення перерозподільчої ролі держави; - підтримка обороноздатності країни.

Складено автором на основі даних [1; 2; 5; 6]

Формування економічної свободи господарюючих суб'єктів відбувається в межах існуючого інституційного середовища. Його вплив проявляється у виборі моделі обґрунтування господарських рішень; у побудові системи контролю, повноважень і відповідальності; в моделях координації своєї поведінки з іншими господарюючими суб'єктами; у виборі правил, форм і методів вирішення конфліктних ситуацій на ринку і всередині фірми; у способах і масштабах відповідальності за своїми зовнішніми і внутрішніми зобов'язаннями [6].

Держава регулює економічну свободу виступаючи як гарант забезпечення еквівалентно-відплатних ринкових відносин між суб'єктами через створення економічних, правових, організаційно-технічних та інших умов розвитку суб'єктів. Дієвість державного регулювання економіки і ступінь обмеження економічної свободи визначається дотриманням принципу верховенства права, надійністю захисту приватної власності, створенням системи мотивів і стимулів раціональної взаємодії суб'єктів ринку і дотримання ними прав один одного.

Існують три вихідних пункти інституційного розвитку господарюючих суб'єктів: власність, професіоналізм, інновації. Власність як цілепокладання породжує потребу в професійному менеджменті. Високий професійний статус дає право на власність шляхом оплати акціями або паями. Інновації дозволяють формувати норми, стандарти, які оформляють через патентні меха-

нізми в право власності на винахід [6].

Механізм реалізації економічної свободи суб'єктів господарювання – це взаємопов'язана сукупність способів і прийомів, направлених на забезпечення економічних свобод.

Ю. Сульженко виокремлює такі способи реалізації економічних прав і свобод у економічних суб'єктів:

- ініціативний, коли особа визначає порядок їхньої реалізації самотужки й сама ж в основному організує їхнє здійснення;
- процесуально-правовий, під час якого закон із тим або іншим ступенем визначеності передбачає спосіб реалізації людиною своїх прав і свобод;
- колективно-протестний, коли протиправні дії або бездіяльність уповноважених державних органів (їхніх посадових осіб) змушують громадян солідарно вимагати в державі виконання її обов'язків у сфері реалізації їхніх економічних прав та свобод [4, 18].

У працях зарубіжних вчених взаємозв'язок між рівнем економічної свободи і економічного розвитку країни досліджується з використанням кількісних методів аналізу, що обумовило можливість градації країн за рівнем економічної свободи та дослідження впливу окремих факторів на результуючі показники.

Американські вчені Дж. Хаан та Дж. Старм довели залежність рівня добробуту країни від наявності економічних свобод, однак показали, що такого ж прямого впливу на динаміку економіч-

ного зростання немає [9]. Н. Берггрен довів, що зростання добробуту населення при високому рівні свободи досягається в усіх групах населення, в той час, як при низькому рівні свобод збагачуються лише окремі верстви, що загострює проблему диференціації [8]. Х. Грубель [11], С. Хенке та С. Вальтерс [12] довели, що рівень економічної свободи впливає на розвиток людського потенціалу.

Аналізуючи взаємозв'язок між рівнем економічної свободи і показником Індексу людського розвитку Н. Литвиненко прийшла до висновку, що зв'язок між цими показниками послаблюється в умовах кризи [2, 20]. І. Маркович дослідила, що розширення економічної свободи корелює з показником ВВП на душу населення, причому в країнах, для яких характерні значні показники Індексі, така залежність виражена яскравіше [3, 135].

Для оцінки рівня економічних свобод в країнах розраховують такі кількісні показники: «Індекс економічної свободи», який публікується американським дослідницьким центром The Heritage Foundation та видавництвом The Wall Street Journal, а також індекс «Економічна свобода у світі», який є спільним проектом американського інституту Cato Institute та канадського Fraser Institute.

Індекс економічної свободи інституту Катона розраховується шляхом визначення величини 24 компонентів, що характеризують рівень економічної свободи в 5 наступних сферах: питома вага держави в економічному житті; грошова політика і цінова стабільність; верховенство закону і недоторканість приватної власності; свобода зовнішньої торгівлі та діяльності на ринках капіталу; рівень свободи зовнішньої торгівлі [10].

The Heritage Foundation здійснює оцінку і ранжує країни за 10 субіндексами: захист майнових прав; рівень корупції; податкове навантаження; рівень бюджетних витрат; умови ведення бізнесу; захист трудових прав; регулювання цін; обмеження в міжнародній торгівлі; інвестиційний клімат та фінансове регулювання [7].

Не зважаючи на різні методики розрахунку, результати досліджень і оцінки рейтингів доводять, що у країнах із більшим рівнем економічної свободи рівень добробуту є вищим. Не заперечним залишається факт, що для забезпечення стійкого економічного розвитку країни визначальним стає забезпечення верховенства права, захисту приватної власності та розвинутого інституційного середовища, відкрита політика щодо зовнішньої торгівлі та інвестицій.

Характеристика рівня економічних свобод в Україні можлива на основі ряду міжнародних рейтингів (табл. 2).

Таблиця 2

Сучасний стан рівня економічної свободи в Україні за міжнародними індексами

№	Назва рейтингу	Значення / Місце у рейтингу						Загальна характеристика рівня економічної свободи
		2009	2010	2011	2012	2013	2014	
1	Індекс економічної свободи	48,8	46,4	45,8	46,1	46,3	49,3	«пригнічує свободу»
		152	162	163	163	161	155	
2	Індекс економічної свободи за версією інституту Катона	...	5,84	6,12	6,2	середній
		...	107	101	97	
3	Міжнародний індекс захисту прав власності	4,3	4,2	4	4	4,2	4,3	Низький рівень (5 найнижча зона)
		82	97	117	118	113	86	

**... - значення оцінок не визначались
Складено автором на основі даних [7; 10; 13]*

Рейтинги України є низькими і характеризують її як країну з обмеженими свободами. Низькі позиції у рейтингах свідчать про не ліберальну політику: держава збільшує економічне навантаження на приватний сектор і обмежує економічні свободи, але при цьому неефективно виконує

свої функції. Узагальнюючи оцінки різних рейтингів, дослідження вітчизняних і закордонних авторів можна сформулювати основні чинники обмеження економічної свободи в Україні, що стримують розвиток ринкового середовища і спричиняють неефективність державної політики:

1. Обмеження свобод підприємницької діяльності, що проявляється у наявності бюрократії, корупції, зарегульованості дозвільних процедур, ускладненості процедури банкрутства.

2. Обмеження інвестиційної свободи: виконання контрактів не гарантовано, не достатньо забезпечені умови для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій, значна корупція.

3. Слабкий захист прав власності: низький рівень захисту майнової та інтелектуальної власності, суперечливість законодавства, неефективність судової системи, бюрократія, рейдерство.

4. Обмеження фінансової свободи: неефективність банківської системи, нерозвиненість фондового ринку, високі фінансові ризики, недоступність кредитних ресурсів для суб'єктів.

5. У сфері свобод трудових відносин проблемними питаннями є погіршення зайнятості та умов праці, низький рівень захисту трудових прав.

6. Неефективність державного регулювання: зростання бюджетних витрат по відношенню до ВВП, накопичення державного боргу.

7. Обмеження фіскальної свободи проявляється у зростанні податкового тягаря, складній процедурі адміністрування податків, неефективності перерозподілу.

Підвищення рівня економічної свободи в Україні залежить від здійснення реформ, направлених на подолання цих слабких сторін.

Список використаних джерел:

1. Илларионов А. Экономическая свобода и благосостояние народов / А. Илларионов // Вопросы экономики. – 2000. – № 4. – С. 83–101.

2. Литвиненко Н. І. Економічна свобода та соціально-економічний розвиток [Електронний ресурс] / Н. І. Литвиненко // Економічний вісник Національного гірничого університету. – 2013. – №2. – С. 15-21.

3. Маркович І. Економічна свобода та економічний розвиток: теоретико-емпіричне дослідження зв'язку [Електронний ресурс] / І. Маркович // Журнал європейської економіки. - 2014. - Т. 13, № 2. - С. 125-140.

4. Сульженко Ю. Конституційний механізм реалізації економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні [Електронний ресурс] / Ю. Сульженко // Віче. – 2011. – № 14. – С. 16-19.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проблематика визначення оптимального рівня економічної свободи у сучасному світі набуває нових аспектів під впливом глобалізації, зростання соціальних функцій держави, урізноманітнення факторів економічного зростання. Однак незаперечним є висновок, що у країнах із більшим рівнем економічної свободи добробут населення є вищим.

В Україні не забезпечується рівність прав усіх суб'єктів господарювання, а економічні свободи носять формальний характер. Це призводить до не виправданих негативних наслідків: зростання масштабів тіньової економіки, формування фінансово-промислових груп, зростання економічної злочинності, бюрократії. Дієвість же економічних реформ прямо залежить від рівня економічної свободи для всіх суб'єктів ринкової економіки. Перспективи розвитку економіки і подолання кризових явищ пов'язані з поєднанням гнучкого державного регулювання із посиленням економічних свобод суб'єктів господарювання.

Подальшого дослідження потребують питання визначення переліку складових оцінки економічної свободи, розробкою дієвих механізмів посилення економічних свобод в умовах трансформації ринкових відносин.

5. Хижняк Л. М. Метаморфози економічної свободи в умовах організованого ринку / Л. М. Хижняк // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. – 2009. – Вип.23. – С.142-146.

6. Экономический порядок и экономическая свобода [Електронний ресурс] Портал «Размут» / Режим доступу: <http://www.razmut.com.ua/index.php/kvalifikacii/15-jekonomika/300-jekonomicheskij-porjadok-i-jekonomicheskaja-svoboda>

7. 2015 Index of economic freedom [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/visualize>

8. Berggren N. The Benefits of Economic Freedom [Електронний ресурс] / N. Berggren. – Режим доступу: http://www.freetheworld.com/papers/berggren_review.pdf.

9. de Haan J. On the relationship between economic freedom and economic growth / J. de Haan // European Journal of Political Economy, Elsevier. – 2002. – Vol. 16 (2). – P. 215–241.

10. Economic Freedom of the World. Cato Institute [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.cato.org/economic-freedom-world>

11. Grubel H. Economic Freedom and Human Welfare: Some Empirical Findings / H. Grubel //

Cato Journal. – 1998. – Vol. 18, №2. – P. 287–304.

12. Heckelman J., Stroup M. Which Economic Freedoms Contribute to Growth? [Electronic resource] // J. Heckelman, M. Stroup, 2000. – Mode of access: <http://www.researchgate.net/publication>.

13. The International Property Rights Index 2014 [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://internationalpropertyrightsindex.org>